

میراثی در تلاطم زمان: دانشنامه جامع بازی‌های بومی و محلی ایران

مقدمه: فلسفه بازی در فرهنگ ایرانی

در ژرفای تاریخ و فرهنگ ایران زمین، بازی تنها ابزاری برای سرگرمی نبوده است؛ بلکه آینه‌ای تمام‌نما از سبک زندگی، باورها، اقلیم و تعاملات اجتماعی مردمان این مرز و بوم به شمار می‌رود. از دشت‌های فراخ خراسان تا کوه‌های سر به فلک کشیده زاگرس و سواحل نیلگون خلیج فارس، هر منطقه بازی‌های خاص خود را پرورانده است که ریشه در نیازهای فیزیکی و روانی آن جغرافیا دارد. بازی‌های بومی و محلی ایران، میراثی گران‌بها هستند که از نسلی به نسل دیگر منتقل شده و در خود درس‌هایی از شجاعت، همکاری، ذکاوت و صبر را نهفته دارند.

در دوران باستان، بازی‌ها غالباً جنبه آموزشی و رزمی داشتند. برای مثال، بازی‌هایی مانند «چوگان» نه تنها یک سرگرمی شاهانه، بلکه تمرینی برای سوارکاری و مهارت در نبرد بود. یافته‌های باستان‌شناسی در مناطقی چون «شهر سوخته» نشان می‌دهد که ایرانیان از هزاران سال پیش با ابزارهای بازی فکری و مهارتی آشنا بوده‌اند. امروزه، با وجود هجوم بازی‌های دیجیتال، بازگشت به این ریشه‌ها می‌تواند پیوند میان نسل‌ها را مستحکم‌تر کرده و نشاطی واقعی و فیزیکی را به جامعه بازگرداند.

بخش اول: بازی‌های مناطق شمالی (گیلان، مازندران و گلستان)

اقلیم سرسبز و مرطوب شمال ایران، بازی‌هایی را پدید آورده که اغلب با تحرک بدنی بالا و استفاده از منابع طبیعی همراه است.

۱. دُم‌کشی (رودسر و نواحی گیلان)

این بازی که ریشه در چابکی و سرعت عمل دارد، معمولاً در فضاهای باز انجام می‌شود.

- نحوه اجرا:** بازیکنان پارچه‌ای بلند (به عنوان دم) به پشت کمر خود می‌بندند. هدف هر بازیکن این است که بدون اینکه دم خودش توسط دیگران کشیده شود، دم رقبای خود را بگیرد.
- اهمیت:** این بازی تمرکز و هماهنگی عصب و عضله را به شدت تقویت می‌کند.

۲. ریسمان بازی (مازندران)

نمایشی از تعادل و شجاعت که غالباً در مراسم عروسی و جشن‌های محلی اجرا می‌شود. دو نفر طنابی را در ارتفاع نگه می‌دارند و فردی ماهر (بندباز) بر روی آن حرکات نمایشی انجام می‌دهد.

جدول خلاصه بازی‌های شمال ایران

نام بازی	منطقه اصلی	تعداد بازیکنان	هدف اصلی
دم‌کشی	گیلان	۵ نفر به بالا	سرعت عمل و چابکی
ریسمان بازی	مازندران	گروهی/نمایشی	تعادل و شجاعت
کلاه پران	گلستان	۶ تا ۱۰ نفر	دقت و نشانه‌گیری

بخش دوم: بازی‌های مناطق مرکزی و کویری (اصفهان، یزد و کرمان)

در مناطق مرکزی ایران، به دلیل گرمای هوا در روز، بسیاری از بازی‌ها به گونه‌ای طراحی شده‌اند که در سایه‌سار دیوارها یا در غروب خورشید انجام شوند.

۱. هفت سنگ

شاید معروف‌ترین بازی ایرانی باشد که در سراسر کشور با اندکی تفاوت اجرا می‌شود، اما در مناطق مرکزی محبوبیت ویژه‌ای دارد.

- قوانین:** دو تیم تشکیل می‌شود. یک تیم سنگ‌ها را روی هم می‌چیند و با توپ آن‌ها را می‌ریزد. سپس باید سنگ‌ها را دوباره روی هم بچیند، در حالی که تیم مقابل سعی می‌کند با توپ آن‌ها را بزند و از بازی خارج کند.
- فلسفه:** این بازی نمادی از بازسازی و تلاش برای رسیدن به هدف در میان سختی‌هاست.

۲. الک‌دولک

بازی مهارتی که با دو چوب (یکی بلند و یکی کوتاه) انجام می‌شود. بازیکن باید چوب کوتاه را با چوب بلند به هوا پرتاب کرده و با ضربه‌ای محکم به دورترین نقطه ممکن بفرستد.

بخش سوم: بازی‌های مناطق غربی و کوهستانی (لرستان، کردستان و آذربایجان)

بازی‌های این مناطق اغلب با روحیه حماسی، سلحشوری و قدرت بدنی همراه است.

۱. زو (کبدی سنتی)

این بازی که امروزه به یک ورزش جهانی تبدیل شده، ریشه در خاک ایران دارد. بازیکن باید با گفتن کلمه «زوووو» در یک نفس به زمین حریف برود، بازیکنان آن‌ها را لمس کند و به زمین خود بازگردد.

- پیام: تقویت ظرفیت ریوی و قدرت بدنی در مواجهه با حریف.

۲. کِلِکَلِه (لرستان و چهارمحال)

یک بازی استراتژیک و قدرتی که در میان عشایر بختیاری و لک رواج دارد. در این بازی، بازیکنان باید با پرتاب سنگ، اهداف چیده شده (کِل) را سرنگون کنند.

بخش چهارم: بازی‌های مناطق جنوبی و ساحلی (هرمزگان و بوشهر)

در جنوب، بازی‌ها با دریا و شب‌های مهتابی گره خورده‌اند.

۱. استخوان مهتاب (اوستخوان مهتاب)

این بازی در شب‌های مهتابی انجام می‌شود. یک تکه استخوان سفید یا شمع روشن به دوردست پرتاب می‌شود و بازیکنان در تاریکی و روشنایی ماه باید آن را پیدا کنند.

- جذابیت: ایجاد هیجان و تقویت بینایی در شب.

۲. دارتوپا (هرمزگان)

شبهت‌های جالبی به بیسبال دارد اما با قوانین محلی. استفاده از چوب و توپ دست‌ساز در سواحل، این بازی را به یکی از محبوب‌ترین سرگرمی‌های بنادر تبدیل کرده است.

بخش پنجم: بازی‌های فکری و فضای بسته

ایرانیان برای روزهای بارانی یا شب‌های طولانی زمستان، بازی‌های فکری پیچیده‌ای طراحی کرده بودند.

۱. یک‌قل دوقل (یه قل دو قل)

بازی با ۵ سنگ کوچک که مراحل متعددی دارد. از «یکی‌یکی» تا «بشکن» و «گلاب پاش»، هر مرحله مهارت دست و تمرکز بالایی می‌طلبد.

۲. دوز (Dooz)

شطرنج ساده شده ایرانی. این بازی که بر روی زمین یا تخته ترسیم می‌شود، یکی از قدیمی‌ترین بازی‌های استراتژیک جهان است که انواع مختلفی چون دوز سه تایی، نه تایی و دوازده تایی دارد.

۳. گل یا پوچ

بازی نمادین ایرانی در دوره‌های و شب‌نشینی‌ها. این بازی فراتر از یک سرگرمی، تمرینی برای روان‌شناسی چهره و ذکاوت در پنهان‌کاری است.

بخش ششم: بازی‌های عشایری و سلحشوری

عشایر ایران به دلیل سبک زندگی کوچ‌نشینی، بازی‌هایی دارند که با اسب و تفنگ گره خورده است.

۱. قیقاچ

یک بازی نمایشی و مهارتی بر روی اسب. سوارکار باید در حال تاخت، اشیایی را از روی زمین بردارد یا با تفنگ به اهداف مشخصی شلیک کند. این بازی نشان‌دهنده اوج مهارت سوارکاری در میان قبایل قشقایی و بختیاری است.

۲. کلاه پران

در این بازی، سواران سعی می‌کنند کلاه یکدیگر را در حین حرکت اسب برپایند.

بخش هفتم: اهمیت تربیتی و روان‌شناختی بازی‌های محلی

برخلاف بازی‌های مدرن که اغلب فردی و ایستا هستند، بازی‌های بومی محلی دارای ویژگی‌های منحصر به فردی هستند:

- جامعه‌پذیری:** کودکان در این بازی‌ها یاد می‌گیرند چگونه با دیگران تعامل کنند، رهبری کنند و از قوانین پیروی نمایند.
- سلامت جسمانی:** تحرک بالا در این بازی‌ها مانع از چاقی و تنبلی در سنین کودکی می‌شود.
- هزینه کم:** اکثر این بازی‌ها با ساده‌ترین ابزارها (سنگ، چوب، طناب) انجام می‌شوند و برای همه طبقات جامعه قابل دسترس هستند.
- انتقال فرهنگ:** اشعار و ترانه‌هایی که در حین بازی خوانده می‌شوند (مانند عمو زنجیرباف)، بخشی از ادبیات شفاهی ما هستند.

بخش هشتم: حقایق جالب و فراموش‌شده

- آیا می‌دانستید؟** بازی «چوگان» در سال ۲۰۱۷ به نام ایران در فهرست میراث ناملموس یونسکو به ثبت رسید.
- حقایق جالب:** در برخی روستاهای خراسان، بازی‌هایی وجود دارد که بیش از ۵۰۰ سال قدمت دارند و هنوز به همان شیوه باستانی اجرا می‌شوند.
- بازی‌های گمشده:** بازی‌هایی مانند «آس‌ناس» (نوعی بازی ورق قدیمی ایرانی) تقریباً به طور کامل از یادها رفته‌اند و تنها در موزه‌ها یا نوشته‌های قدیمی اثری از آن‌ها یافت می‌شود.

بخش نهم: بررسی تطبیقی بازی‌های ایرانی و جهانی

بسیاری از بازی‌های محلی ایران شباهت‌های ساختاری با بازی‌های ملل دیگر دارند که نشان‌دهنده ریشه‌های مشترک انسانی است.

ویژگی مشترک	بازی مشابه جهانی	بازی ایرانی
پريدن در خانه‌های شماره‌گذاری شده	Hopscotch	خط و خونه (لی‌لی)
جستجو و پنهان شدن	Hide and Seek	قایم‌باشک
ضربه با چوب به توپ	Baseball / Cricket	دارتویا
تعیین فاصله با قدم زدن	Steps Game	گردو شکستم

بخش دهم: چالش‌ها و راهکارهای احیا

امروزه بازی‌های بومی با تهدید فراموشی مواجه هستند. تغییر سبک زندگی از خانه‌های حیاطدار به آپارتمان‌های کوچک، کمبود فضاهای بازی ایمن و جذابیت کاذب بازی‌های رایانه‌ای، از عوامل اصلی این رکود هستند. **اما** راهکار چیست؟

- برگزاری جشنواره‌های سالانه بازی‌های بومی و محلی در مدارس و پارک‌ها.
- تولید محتوای دیجیتال (ویدیوهای آموزشی) برای معرفی قوانین این بازی‌ها به نسل جدید.
- طراحی پارک‌های موضوعی بر اساس بازی‌های سنتی.

نتیجه‌گیری: بازگشت به اصالت

بازی‌های بومی و محلی، تنها یک فعالیت فیزیکی نیستند؛ آن‌ها شناسنامه فرهنگی ما هستند. هر بار که کودکی در کوچه‌ای «هفت‌سنگ» بازی می‌کند یا در شب‌نشینی فامیلی صدای «گل یا پوچ» بلند می‌شود، در واقع پیوندی با نیاکانمان برقرار می‌گردد. وظیفه ماست که این مشعل فروزان را روشن نگه داریم و اجازه ندهیم گرد فراموشی بر چهره این میراث درخشان بنشیند. بیایید با بازگرداندن این بازی‌ها به متن زندگی، شادی و تحرک را دوباره به آغوش خانواده‌ها هدیه دهیم.

گردآوری و تدوین: کارگروه پژوهشی فرهنگ و تمدن

ضمیمه ۱: ترانه‌ها و متل‌های بازی‌های قدیمی

بسیاری از بازی‌های ایرانی با اشعار و ترانه‌هایی همراه هستند که ریتم بازی را تعیین کرده و به آن روح می‌بخشند.

۱. عمو زنجیرباف

این بازی نمایشی-گروهی با این پرسش و پاسخ معروف شروع می‌شود:

- **لیدر:** عمو زنجیرباف؟
- **بچه‌ها:** بله!
- **لیدر:** زنجیر منو بافتی؟
- **بچه‌ها:** بله!
- **لیدر:** پشت کوه انداختی؟
- **بچه‌ها:** بله!
- **لیدر:** بابا اومده...
- **بچه‌ها:** چی چی آورده؟
- **لیدر:** نخود و کشمش...
- **بچه‌ها:** با صدای چی؟ (در اینجا لیدر صدای یک حیوان را در می‌آورد و بقیه تکرار می‌کنند).

۲. اتل متل توتوله

یکی از قدیمی‌ترین متل‌های ایرانی که برای قرعه‌کشی و انتخاب نفر اول (اوستا) در بازی‌ها استفاده می‌شود. «اتل متل توتوله، گاو حسن چه جوره؟ نه شیر داره نه پستون، شیرشو بردن هندستون...» این اشعار نمادی از ادبیات عامیانه هستند که مفاهیم ساده زندگی را در قالب بازی به کودک آموزش می‌دهند.

ضمیمه ۲: راهنمای گام‌به‌گام اجرای ۱۰ بازی برتر

برای کسانی که می‌خواهند این بازی‌ها را دوباره احیا کنند، در اینجا جزئیات دقیق‌تری آورده شده است:

۱. بازی کلاغ‌پر

- **مناسب برای:** کودکان ۳ تا ۷ سال
- **روش اجرا:** بازیکنان انگشت اشاره خود را روی زمین می‌گذارند. اوستا نام موجوداتی را می‌برد. اگر آن موجود پرواز می‌کرد، همه باید انگشت خود را بلند کنند و بگویند «پر». اگر اوستا نام موجودی را ببرد که پرواز نمی‌کند (مثلاً گاو) و کسی انگشتش را بلند کند، او بازنده است.

۲. بازی نون بیار کباب ببر

- **نوع بازی:** مهارتی و واکنشی
- **روش اجرا:** دو نفر روبروی هم می‌نشینند. یکی دست‌هایش را کف دست رو به بالا نگه می‌دارد و دیگری دست‌هایش را روی دست‌های او قرار می‌دهد. نفر پایینی باید ناگهان دستش را بکشد و روی دست نفر بالایی بزند. اگر موفق شود، جایشان عوض نمی‌شود، اما اگر نفر بالایی دستش را بکشد و ضربه خطا برود، نفر بالایی برنده است.

۳. بازی آسیاب بچرخ

- **روش اجرا:** کودکان دست یکدیگر را می‌گیرند و یک دایره بزرگ تشکیل می‌دهند. در حالی که می‌چرخند، شعری را می‌خوانند: «آسیاب بچرخ، می‌چرخم. تندتر بچرخ، می‌چرخم...» و در نهایت با فرمان اوستا، همگی باید به شکلی خاص (مثلاً نشسته یا روی یک پا) متوقف شوند.

ضمیمه ۳: ابزارهای سنتی بازی در ایران

در گذشته، اسباب‌بازی‌ها نه از پلاستیک و باتری، بلکه از دل طبیعت ساخته می‌شدند:

1. **فرفره‌های چوبی:** که با یک نخ و مهارت دست به چرخش در می‌آمدند.
2. **تیرکمان سنگی:** ابزاری برای تمرین نشانه‌گیری در فضای باز.
3. **تيله‌های گلی و سنگی:** پیش از ظهور تيله‌های شیشه‌ای، از سنگ‌های صیقلی یا گل پخته شده استفاده می‌شد.
4. **عروسک‌های پارچه‌ای (تکم):** که در مناطق آذربایجان برای نمایش‌های عروسکی سنتی ساخته می‌شدند.

بخش ویژه: تقویم فصلی بازی‌های بومی

بازی‌های ایرانی متناسب با تغییر فصول تغییر می‌کردند:

- **بهار:** زمان بازی‌های پرتحرک در دشت‌ها مانند «تخم‌مرغ بازی» در ایام نوروز.
- **تابستان:** بازی‌های آبی در رودخانه‌ها و بازی‌های شبانه در پشت‌بام‌ها مانند «استخوان مهتاب».
- **پاییز:** بازی‌های مهارتی با محصولات کشاورزی مانند «گردوبازی».
- **زمستان:** بازی‌های کرسی و داخل خانه مانند «شاه و وزیر» یا «ترنا بازی».

سخن پایانی: مسئولیتی برای فردا

ما در قبال این میراث مسئولیم. اجازه ندهیم که فرزندانمان تنها با دنیای سرد و بیروح پیکسل‌ها بزرگ شوند. بازی‌های محلی، گرمای دست دوستان، صدای خنده در کوچه‌ها و هیجان واقعی پیروزی را به آنها می‌بخشند. این مقاله تلاشی کوچک برای یادآوری شکوهی بود که در سادگی نهفته است. بیایید از همین امروز، یکی از این بازی‌ها را در خانواده خود امتحان کنیم.

بخش دهم: واژه‌نامه محلی اصطلاحات بازی

در هر منطقه از ایران، واژگان خاصی برای مفاهیم بازی وجود دارد که شناخت آنها خالی از لطف نیست:

- اوستا (اوستا):** به رهبر یا داور بازی در اکثر مناطق گفته می‌شود.
- گال (Gaal):** در بازی ال‌ک‌دولک به معنای ضربه زدن به چوب است.
- پال (Paal):** در برخی مناطق به معنای نوبت بازی یا دور بازی است.
- جر زدن (Jer Zadan):** اصطلاحی عامیانه برای تقلب کردن در بازی که در سراسر ایران مشترک است.
- کاشت (Kasht):** قرار دادن سنگ‌ها یا مهره‌ها در جایگاه شروع.
- تای (Tay):** در بازی‌های گروهی به معنای یار یا هم‌تیمی است.

بخش یازدهم: تحلیل عمیق روان‌شناختی بازی‌های سنتی

روان‌شناسان معتقدند که بازی‌های بومی ایران، سیستم‌های پیچیده‌ای برای رشد شخصیت هستند:

۱. مدیریت شکست و پیروزی

در بازی‌هایی مانند «گل یا پوچ»، بازیکن به طور مداوم با احتمال شکست روبروست. این بازی به فرد می‌آموزد که چگونه هیجانات خود را کنترل کند (Poker Face) و در صورت باخت، ناامید نشده و برای دور بعد آماده شود.

۲. تقویت تفکر استراتژیک

بازی «دوز» یا «شاه و وزیر» تنها یک سرگرمی نیستند؛ آنها تمرینی برای پیش‌بینی حرکات حریف و طراحی نقشه‌های چندمرحله‌ای هستند. این مهارت‌ها مستقیماً در زندگی بزرگسالی و تصمیم‌گیری‌های مدیریتی کاربرد دارند.

۳. همدلی و همکاری گروهی

در بازی‌هایی مانند «هفت‌سنگ»، موفقیت فردی معنا ندارد. اگر یکی از اعضای تیم نتواند به خوبی توپ را پرتاب کند یا سنگ‌ها را بچیند، کل تیم بازنده است. این موضوع روحیه ایثار و کمک به هم‌نوع را در کودک نهادینه می‌کند.

بخش دوازدهم: نقش بازی در مراسم و آیین‌ها

بازی‌های بومی در ایران تنها برای کودکان نبوده‌اند؛ بزرگسالان نیز در مراسم‌های خاص به بازی می‌پرداختند:

- **بازی‌های شب یلدا:** مانند «مشاعره» و «شاه‌نامه‌خوانی» که نوعی بازی زبانی و فکری محسوب می‌شوند.
- **بازی‌های چهارشنبه‌سوری:** که با پریدن از روی آتش و بازی‌های گروهی در محله‌ها همراه بود.
- **مسابقات سیزده‌بدر:** که شامل کشتی محلی، طناب‌کشی و اسب‌سواری در طبیعت می‌شد.

بخش سیزدهم: توصیه‌هایی برای والدین و مربیان

اگر می‌خواهید این بازی‌ها را به کودکان امروز معرفی کنید، به این نکات توجه کنید:

1. **ساده‌سازی:** قوانین را در ابتدا ساده بگیرید تا کودک خسته نشود.
2. **مشارکت:** خودتان هم با آن‌ها بازی کنید. دیدن اشتیاق شما، بهترین انگیزه برای آن‌هاست.
3. **فضاسازی:** سعی کنید در محیط‌های طبیعی (پارک، حیاط، ساحل) بازی کنید تا حس نوستالژیک و واقعی بازی منتقل شود.
4. **جوایز معنوی:** به جای جوایز مادی، از القاب افتخاری (مانند پهلوان یا قهرمان) برای برندگان استفاده کنید.

سخن نهایی

این دانشنامه، تنها قطره‌ای از اقیانوس بی‌کران فرهنگ بازی در ایران بود. هر روستا و هر ایل در این سرزمین، داستانی برای روایت کردن دارد. با حفظ این بازی‌ها، ما در واقع در حال محافظت از «کودک درون» ملت خود هستیم. بیایید نگذاریم این صدای خنده و هیاهو در هیاهوی دنیای مدرن گم شود.